

COMENTARI I FORMACIÓ LITERÀRIA EN FRANCESC ALEGRE: OVIDI I BERNARDO ILICINO

PERE BESCÓS PRAT

Universitat Pompeu Fabra, Facultat d'Humanitats

Correspondència: c. Bartomeu Brufalt, 29 (08400) Granollers

Tf: 626 641 595

pbescosprat@gmail.com

Resum

L'article prova d'organitzar el corpus literari de l'autor català Francesc Alegre (ca. 1450-1508). En primer lloc, es mostra com alguns aspectes del *Commento ai Trionfi* (1466-1471) de l'escriptor sienès Bernardo Ilicino poden explicar determinats processos de traducció i producció en Alegre. A més, tot i que el propòsit del *Commento* sigui interpretar els *Trionfi* de Petrarca, tot interpretant els versos en relació a altres autors, Ilicino ofereix al lector referències i fonts secundàries. Així, no sembla una coincidència que les dues traduccions d'Alegre, *La primera guerra púnica* i les *Transformacions*, siguin obres de dos autors importants dins d'aquest *Commento*, Leonardo Bruni i Ovidi, respectivament. En segon lloc, l'article aporta detalls que cal tenir en compte en relació al text original utilitzat per Alegre en les seves *Transformacions* i *Al·legories*.

Paraules clau

Bernardo Ilicino, Francesc Alegre, traducció, Ovidi, Petrarca, Leonardo Bruni

Abstract: COMMENT AND LITERARY FORMATION IN FRANCESC ALEGRE: OVID AND BERNARDO ILICINO

*This article aims to organize the literary corpus of the Catalan author Francesc Alegre (ca. 1450-1508). First, the article opens by showing that the *Commento ai Trionfi* (1466-1471) of the Sieneze writer Bernardo Ilicino can be used to explain Alegre's translations and production processes. Indeed, even if the purpose of the *Commento* is to interpret Petrarch's *Trionfi*, by interpreting the verses in relation to other authors' works, Bernardo Ilicino provides the reader with secondary resources and references. Therefore, it is no coincidence that the two translations by Alegre, *La primera Guerra púnica* and the *Transformacions*, are by two important authors that appear in this *Commento*, Leonardo Bruni and Ovid, respectively. Secondly, the article provides de-*

tails that should be borne in mind with regard to the original text used by Alegre in his Transformacions and Allegories.

Key Words

Bernardo Ilicino, Francesc Alegre, translation, Ovid, Petrarch, Leonardo Bruni

1. INTRODUCCIÓ

La producció del barceloní Francesc Alegre (ca. 1450-1508) pot relacionar-se amb la lectura de dos comentaris: les *Allegoriae* (ca. 1322) de Giovanni Del Virgilio, comentant les *Metamorfosis* d'Ovidi; i el *Commento* del metge sienès Bernardo Ilicino als *Trionfi* de Petrarca (1466-1471). En el primer apartat de l'article es mostren punts en comú entre el *Commento* i la producció d'Alegre. En el segon apartat s'indiquen algunes dades de l'Ovidi medieval italià que cal tenir en compte per a l'estudi de les seves *Transformacions* i *Allegories*.

En el pròleg de les seves *Transformacions* (f. Iv), Alegre sosté que «res no's puga dir que ja no sia estat dit».¹ Tot seguit, s'adreça «als

1. Per a la vida d'Alegre, vegeu Torrò (1994), i alguns afegits a Bescós (2011 i 2013). En relació a les seves obres, vegeu en Torrò (1994) la identificació d'Alegre amb el «Claudio poeta» que signa la *Faula*, continguda al *Jardinet d'Orats* (BUB, ms. 151; TORRÒ 1992), que no és possible sense les *Transformacions* ni les *Genealogiae* de Boccaccio (1994: 229-36). Per a la *Requesta*, vegeu Càtedra (1989: 164), qui sosté semblances amb la *Triste deleytacion* castellana. L'obra manuscrita d'Alegre, el *Sermó*, la *Requesta*, el *Somni*, el *Rabonament* i la *Faula de Neptuno y Diana*, es conserven en una sola còpia, a l'esmentat *Jardinet d'Orats*. La *primera guerra púnica* es conserva en dues còpies senceres: 1) Hispanic Society de Nova York (ms. HS387/4327), 2) Biblioteca Universitària de Barcelona (ms. 85) i fragmentàriament (cinc bifolis) en una tercera, a l'Arxiu Comarcal del Ripollès (14.1 1540/6). Es conserven unes vint còpies de les *Transformacions*, de les 1.000 que en va fer (TORRÒ 1994: 222). La *Passió de Jesucrist*, en canvi, es conserva en una sola còpia impresa (Biblioteca Universitària de València, BH, C.F./4). Als inventaris colombins (*Regestrum*, *Abecedarium* i *Supplementum*) hi ha una *Vida de Sant Josafat* i una *Vida de Nostra Dona* d'Alegre, ambdues perdudes (FAULHABER 1983: 429-430). Una altra curiositat dels índexs de la Biblioteca Colombina és l'aparició de dos Francesc Alegre, un *Hispanus* i un *Italus* (BESCÓS 2011: 43). L'*Italus* és l'escriptor veronès Francesco degli Allegri, dada que hem recollit d'un petit còdex amb un *tractato* de la Biblioteca Angelica de Roma, un llibret de 26 folis. Els tres primers i els tres darrers

moderns qui volen de lur estudi, scrivint, mostrar fruyt» i els aconsella que els «cové libres antichs reepilogar e transladar» (f. Iv). És indispensable, per als autors moderns, traduir i comentar obres antigues.² El barceloní, tal com la crítica li reconeix, és un autor-traduc-

estan en blanc. Cada *recto* dels folis impresos conté un gravat, que es pot relacionar amb el contingut de l'obra. El *Tractato* comença al f. 4r amb l'incipit («Incipit tractatus Francisci de Alegris, clarissimi Pelegrini laureati poetae etc., de regimine iudicum, potestatum et praetorum totius mundi ubicumque iustitia ministretur ut vulgariter videbitur. Ad magnificum et generosum virtutibus decoratum dominum Petrum Marcellum, filium (?) illustris equitis Domini Iacobi Antonii etc, capitaneum et provisorem dignissimum Pergoni illustrissimi D. V. Deo Volontate etc.») i acaba al f. 23r amb l'explicit («Finito el nobel tractato della sacra iustitia, impresso nella inlyta città di Venetia per Melchior Sessa, del MCCCCVIII, a dì VII novembre.»). Francesco degli Allegri va néixer a Verona en data dubtosa (se li atribueix erròniament el 1495, data més que improbable si les seves primeres impressions daten de 1501 i 1508) i apareix en catàlegs enciclopèdics del segle XIX i XX. Per exemple, el trobem a l'*Index bio-bibliographicus notorum hominum* (1973-, vol. C1: 2746), amb la data de naixement de 1495. En aquest índex també apareix Pellegrino Allegri, el qual, segons la cita del *Tractato*, sembla ser el seu pare (1973-, vol. C1: 2747), a qui cal atribuir les primeres impressions. Entre les obres que en els inventaris de Colom se li atribueixen i les que hem sabut trobar, en sumen vuit, que tracten temàtica històrica, política, poètica i religiosa: 1) El poema *Summa gloria di Venetia* (Reg B, 3956), que es conserva en tres exemplars, un a la Biblioteca Estense-Universitaria de Modena, i dos més a la Biblioteca Nazionale Marciana de Venècia; 2) *Quiromància*, en italià (núm. 8148), només un foli, en desconeixem la ubicació, tot i que potser és l'original de la versió francesa *Pronostication perpetuelle composée par les anciens et espers astrologues...* (Bibliothèque Sainte-Geneviève, OEXV 839 P.2); 3) *Tractato nobilissimo della prudentia et iustitia seu de regimine principum* (núm. 2484), imprès a Venècia el 7 de novembre de 1508 per Melchior Sessa, es conserva en quatre exemplars a Roma: Biblioteca Nazionale Centrale, Biblioteca Universitaria Alessandrina, Biblioteca Angelica i Biblioteca Casanetense (mutilat); i un altre a la Biblioteca Nazionale Marciana de Venècia; 4) *Il gran subsidio per Italia*, poema (núm. 8319), en desconeixem la ubicació; 5) *Soneti spirituali*, en italià (núm. 2071), conservat a la Biblioteca Nazionale di Napoli, XV E 43. Cart. XV (KRISTELLER I, 434: Franc. de Alegris, domini Pelegrini Veronensis, rime, to Ercole d'Este. Dated at the end: 1495), tot i que segons el catàleg actual de la Biblioteca Nazionale di Napoli, aquest manuscrit no es troba allà (és l'únic dels textos de Francesco degli Allegri que hem trobat a Kristeller). D'altra banda, segons el catàleg de l'ICCU-Istituto Centrale per il Catalogo Unico al Archivio storico civio e Biblioteca Trivulziana de Milà encara hi ha tres impressions més: 1) *La conuocatione de gli signori de la christianitade contra el turco* (Venècia, 1501?); 2) *La fede de misier Iesu Christo la qual inuoca soccorso da tutti i gran ve della christianita* (Venècia, 1501?) i 3) *Historia noua cauata della Bibbia, la quale tratta in che modo nacque Sansone et li gran fatti e mirabil proue che lui fece contra li Philistei et in che modo moritte* (Venècia, 1525).

2. Segons el DCVB, el sentit antic d'*epilogar* és 'resumir'.

tor preocupat per la relació entre traducció, comentari, creació literària i estil, segons es desprèn dels paratexts de les seves traduccions *Transformacions* i *Al·legories*.³

El període formatiu d'Alegre fou a Palerm sota Iacobo dela Mirambella, instructor del príncep de Viana i de Ferran II.⁴ Aquest període s'estén al llarg de la dècada de 1460 i es presenta com a clau per a la biografia literària d'Alegre, tal com ell mateix declara.⁵ La producció d'aquests anys, en tant que exercici, és posteriorment reaprofitada amb una finalitat social. Aquest és, per exemple, el cas de *La primera guerra púnica* de Leonardo Bruni, traduïda a Palerm als anys seixanta, però dedicada, com a «obra de cavalleria» (*sui generis*, és en el fons una traducció) al seu cunyat, el cavaller Antoni de Vilatorra, en el context del setge de Barcelona (1471-1472) (BESCÓS 2013).⁶

3. La crítica reconeix la importància de les *Transformacions*, tant en l'àmbit català com en l'europeu. Per exemple, és una de les primeres traduccions de les *Metamorfosis* a ser impresa a Europa, a més de ser molt innovadora (GUTMÜLLER 1997: 85).

4. Vegeu Torró (1994: 228).

5. «[f. A1va] vull dir so [...] que un mestre meu, home de aprovada vida e singular doctrina entre quants vivien en l'orde militar en Sicília, da on era natural home, conegut de molts per sa auctoritat, promovedor del consell real en lo dit regne, anomenat misser Iacobo dela Mirambella» (TURRÓ 1994: 227-228). També en la seva invocació al tercer pròleg de les *Al·legories*, construït a imitació del *Corbaccio*, però substituïnt Beatrice per Maria (TURRÓ 1994: 236): «Vós sola sou la mida que mediu tal distància, Vós sola la defensa contra temptacions; de vostre verge humilitat ab les altres virtuts tot lo món pren exemple. Nunca negas socós a qui vos acorre, Senyora, non manqueu en trespàs de tanta congoxa com veu que fo posat, donau esforç a ma jovenill edat, Vós qui, jove donzella de setza anys tengués esforç per anar en Egipte e passar tants treballs» (f. CXXXVIIId). La referència a «ma jovenill edat» sembla indicar un Alegre jove. Retorna sobre aquest tema de la joventut en el segon pròleg de les *Al·legories*, on una visió de l'edat li demana explicacions per haver-se atrevit a traduir Ovidi tan jove: «Venia la Edat e ab fort bras tirant-me una pedra, cullida en la entrada de la escola dels paripatetichs, en la qual era escrit: 'Iuvenis quidem nequaquam idoneus' no poch empaix me dave» (f. CXXXVIIb).

6. En referir-se a les «despulses opimes», en la seva *Resposta de Francesc Alegre a la demanda de Romeu Lull* (TORROELLA 2011: II, 250), el barceloní recorre a aquesta traducció, fragment que podem relacionar amb la descripció de les despulses opimes per part d'Ilicino al comentari quart de la fama, potser també presos de Leonardo Bruni (RECIO 2009: 394).

2. EL COMMENTO AI TRIONFI D'ILICINO

El *Commento* d'Illicino als *Trifoni* de Petrarca hauria donat certes indicacions a Alegre sobre què caldria llegir i hauria configurat en el barceloní un imaginari literari. El text d'Illicino, escrit entre 1466 i 1471 (FRANCALANCI 2008: 115), va tenir una difusió molt important durant l'últim quart del segle XV. La data de la seva redacció concorda amb l'etapa de màxima formació d'Alegre a Palerm. Certament, si s'estableix una relació entre *La primera guerra púnica*, les *Transformacions* i el *Commento*, cal remuntar-la a l'admiració d'Alegre per Petrarca, acompanyada d'un moviment clar d'*aemulatio*, que hauria conduït el barceloní a llegir, traduir i comentar el que sembla ser, en el text d'Illicino, allò que l'admirat poeta ha llegit.⁷ Si bé Alegre publica només les traduccions d'Ovidi (1494) i Bruni (1472), bé podria haver treballat amb d'altres textos, qui sap si amb la versió catalana del *Commento*, realitzada entre 1478 i 1512, de la qual avui se'n desconeix l'autor.

Si comencem pel *Sermó*, Alegre cita un vers d'Ovidi en llatí també present en el text d'Illicino. És una línia de l'episodi de Píram i Tisbe (IV.64), on el poeta romà compara l'amor dels amants amb el foc, el qual com més es s'amaga [es tapa], més s'encén. No és només el vers el que coincideix en ambdós textos, la seva presentació també és paral·lela («axí com s'escriu en lo quart de Ovidi»), així com l'atribució del vers a Ovidi («Diu Ovidi en lo quart de *Transformacions*»). Es llegeix en el *Sermó* (CATEDRA 1989: 208):

Axí los enamorats de més luny són descuberts que nenguns altres.
E per ço diu Ovidi en lo quart de *Transformacions*: «Ubi magis tegitur
[120r] tectus magis extuat ignis».⁸

7. Per a la difusió del *De Primo Bello Punico*, vegeu Hankins (1997: 256-57), qui ha localitzat 145 manuscrits llatins i 121 d'italianes.

8. En la versió original italiana consultada és «Quoque magis tegitur tanto magis stuat ignis» (Venècia, 1484, f. 27v). Posteriorment, en les *Transformacions*, Alegre tradueix aquest vers per «car lo foch més cubert, major flama espira» (f. XXVIIIc), on sembla seguir la variant del *Sermó*.

I en el *Commento* (RECIO 2009: 162):

Els enamorats, en quant que poden, lo seu amor [97v] amagar de principi; per la qual cosa a major molèstia s'indueixen e major evidència de allò demostren, axí com s'escriu en lo quart de Ovidi: «Quoque magis tegitur tanto magis stuat ignis».

Com es pot observar, l'argumentació, seguida per la presentació d'Ovidi i la cita de les *Metamorfosis*, és paral·lela. Hi ha un altre punt en comú entre el *Sermó* i el *Commento*. Es tracta de la descripció de Cupido.⁹ En el *Sermó* el fragment és com segueix (CÁTEDRA 1989: 209):¹⁰

Descrevint lo amor un infant nuu ab dos ales sobre sos muscles de mil colors, ab arch y *aljava* de fletxes.

En la traducció catalana anònima del text d'Ilicino, la descripció és (RECIO, 2009: 53):

Dient ésser aquell hun infant nuu [...] solament de hun arch armat e sagetes abundantment, [...] sobre los muscles del qual dues grans ales s'estenien en gran nombre distintes e en diverses colors variades.

Aquesta descripció segurament està construïda a partir de la que fa Petrarca de Cupido (RAMAT-BEZZOLA 1957, v. 23-27):

Sovr'un carro di foco un garzon crudo
con arco in man e con saette a' fianchi;
nulla temea, però non maglia o scudo,
ma sugli omeri avea sol due grand'ali
di color mille, tutto l'altro ignudo;

9. Obra conservada en el *Jardinet d'Orats* (BUB, ms. 151, ff. 117r-122v). S'ha situat aquesta obra entre el 1462-1478, però és arriscat situar-la abans de la fi de la Guerra civil, ja que Alegre la dedica a Joan II i hi ha l'aparició de Torroella com a «magnífich» (QUER 1988: 31-32). Torroella és criat del Príncep de Viana fins a la mort d'aquest (TORROELLA 2011: II, 35). Sembla que cal situar aquesta obra entorn del 1475 (QUER 1988: 32). Torró (1994: 224, n. 11) ja va indicar que la relació entre el *Sermó* i la traducció catalana d'Ilicino era evident.

10. El *Sermó* i les *Al·legories* (I.8, f. CXLVIr) contenen en realitat el mateix text (TORRÓ 1994: 237-238).

Però Alegre afegeix elements que semblen remuntar-se més a la versió italiana del *Commento* que a la catalana. Es llegeix (Venècia 1484, Houghton 4478, f. 4v):

Dicendo quello esser uno nudo fanciullo [...] armato solamente d'uno arco et d'una *faretra* di saietta abondando, [...] sopra de li cui homeri si estendevano due grandi ale variate et distinte in molto numero de diversi colori.

La presència de l'*aljava* en Alegre es pot explicar perfectament a partir de l'italià *faretra*, no a partir de Petrarca ni de la traducció catalana.¹¹ Potser el copista o el traductor del comentari català han eliminat per error el mot *aljava*, o potser Alegre afegeix la paraula per la seva banda, però no sembla descartable la coincidència *Sermó-Comento*.¹²

Una segona obra d'Alegre relacionable amb Illicino és la *Faula de les amors de Neptuno y Diana*, signada per Alegre amb el pseudònim «Claudio poeta», en referència al poeta tardo-romà Claudi Claudià (Alexandria 370 - Roma 405), també «Claudio poeta» en Illicino.¹³ Entre la producció d'aquest poeta romà hi ha el poema *De raptu Proserpinae*, on es narra el rapte de Prosèrpina per Plutó, déu de les riqueses. Es tracta d'una trama mítica (siciliana), que Alegre coneix bé

11. Ja s'ha apuntat que la traducció catalana no pot estar feta sobre l'incunable venecià de 1484, el que hem consultat nosaltres (FRANCALANCI 2008:13): «l'edizione Ve84 (1484, Venezia, *Petrus de Plasii Cremonensis, dictus Veronensis*) è invece portatrice —lo vedremo poco oltre— di un buon numero di varianti che la escludono definitivamente quale possibile modello della nostra traduzione catalana».

12. Les dates que s'estableixen per a la traducció dels *Trionfi* (1478-1512) i del *Sermó* (1475-1479) fan poc probable la dependència de la descripció de Cupido de la traducció catalana, no així de l'original italià. Vegeu Francalanci (2009: 126) per a la datació de la traducció catalana del comentari, entre 1478 i 1512.

13. Vegeu Torrò (1994: 234) per a la relació entre Alegre i el pseudònim. En el pròleg d'una altra obra d'Illicino, el *Somnium*, hi presenta el poeta Claudi Claudià com una font inspiradora de visions i simulacres onírics (CRACOLICI 2009: 109-134). És interessant la relació entre el *Somnium* d'Illicino i el *Somni* d'Alegre, més enllà del títol, força freqüent. Per exemple, hi ha relació en els personatges que apareixen, un grup de cristians (Salomó i Josep) i un altre de clàssics (Cèsar, Agamèmnon, Octavià, Escipió, Hipòlit i Espurinna). També en el tema de l'obra: en el *Somnium*, la còlera de Cupido, relacionada literàriament amb la melancolia i la ira de Cupido a la *Faula*.

per les seves *Transformacions* i que té paral·lelismes amb la *Faula*: la Diana protagonista de la *Faula* pot ser identificada amb Prosèrpina i algun ric mercader que s'emporta els amors de la Diana real pot ser llegit com a Plutó, el segrestador (TORRÓ 1994:232). Certament, la sentència a Diana en la *Faula* afavoreix aquesta lectura: «Ab preu venent ço que per grat se compra» (f. 113r), repetit per segona vegada amb lleugeres variacions (f. 113v): «Perquè vené ab preu ço que'l grat compra».

Les aparicions de Claudi Claudià en el *Commento* són interessants. Ilicino el cita dues vegades. La primera en relació a l'emperador Teodosi, *deus dilectus*. Les seves tropes, gràcies al vent, poden evitar les sagetes de l'enemic, que no arriben a tocar els seus efectius (RECIO 2009: 590). La segona cita són uns versos del romà sobre l'eternitat, comentats per la frase de la carta de Sant Pau als Corintis (I,13,12): «Vidimus per speculum in enigmate» (RECIO 2009: 748). La sentència fa referència a la imperfecció (*enigmate*) de la visió o coneixement terrenal, contraposada a la visió o coneixement etern, posterior al judici final. A través del *speculum* és possible *veure* ambdós mons, el present i el més enllà.¹⁴ Alegre coneix, sigui a través d'Ilicino o no, la sentència de Sant Pau, perquè a les *Al·legories* la cita: «Non per speculum in enigmate» (f. CXXXXIa).

En la *Faula*, Cupido, també un *deus*, es lamenta amb el carcaix buit, davant la seva mare Venus i la cort d'enamorats presents a la torre de la deessa. El motiu de la seva pena respon al fet que les seves fletxes han perdut força contra Diana, la protagonista (f. 106v), com les fletxes de Todosi. Davant del perill que la tristor de Cupido representa, en la *Faula* s'aplica una dura sentència a la protagonista. Venus, Cupido i la resta d'enamorats, entre els quals l'autor mateix, segueixen, des d'una habitació de la torre de la deessa, el judici i el càstig a Diana a través d'un *spill* (f.112r i ss.), com el *speculum* de la sentència de Sant Pau. La cort d'enamorats dins la torre imposa el càstig a Diana, i Medea se li adreça i l'acusa d'haver merescut el càstig perquè ha «desdenyant les armes de Cupido ha abraçat les riqueses de Plutó» (f. 114v). La lectura al·legòrica de la *Faula* guarda una relació amb Claudià com a pseudò-

14. Vegeu la interpretació, per exemple, a Borges (1952: 171).

nim, però també pot relacionar-se amb les cites del poeta romà al *Commento* d'Ilicino.

Però la relació entre Ilicino i Alegre no només es pot traçar en la producció pròpia d'Alegre. Per al barceloní la creació literària està sempre lligada a la traducció. En relació amb *La primera guerra púnica*, en el *Triomf de Cupido* Petrarca s'adreça a la reina africana Sofonisba amb aquests dos versos (RAMAT-BEZZOLA 1957):

Ché Cartagine tua per le man nostre
tre volte cadde, et a la terza giace,

En el *Commento*, per comentar els dos versos anteriors, Ilicino contextualitza històricament la guerra púnica seguint els epítoms de Florus a la *Ab urbe Condita* de Livi, concretament I.18. Es llegeix en el *Commento* (Venècia 1484, f. 37v):

En el *Commento*, per più piana intelligentia de precedenti versi e da intendere che infra li romani et i carthagesini furono tre guerre. La prima incominciò perchè facendo in Sicilia guerra i mesinesi et i siracusani, quelli di Messina implorono lo aiuto romano e quelli di Syracusa chieseno quello di carthagesini, nella quale fu molta varietà et molte diverse victorie. A la fine per virtù di Q. Luctatio Catulo, havendo debellate alle isole di Egati vi. nave di carthagesini, furono i romani superiori, e fessi pace con questa conditione che Sicilia et Sardigna et tutte l'altre isole quelle sono in mezo infra la Italia et Affrica restassero per ragione di dominio ali romani.¹⁵

Certament, les al·lusions a la història republicana de Roma són molt presents en el *Commento*, perquè Petrarca, després d'haver treballat el text de la *Ab urbe Condita*, ha estat assimilat a Livi. Els estudiosos posteriors a Petrarca relacionaven el poeta amb l'*Ab urbe Condita* de Livi. Petrarca ha estudiat i corregit el text de Livi (BILLANOVICH 1951: 137). En comentar el triomf de la fama, Ilicino escriu (Venècia 1484, f. 74r):

Dechiara lui stesso el poeta chi fusseno quelli che primi vinseno Carthagine in mar, Appio et Catulo, et furono prese non longo da Lylibeo, promontorio di Sicilia, navi septanta di carthagesini.¹⁶

15. Fragment traduït literalment en la versió catalana (RECIO 2009: 212).

16. Fragment traduït literalment en la versió catalana (RECIO 2009: 393).

Aquest fragment resulta interessant perquè no es pot remuntar als epítoms de Florus. De totes les fonts històriques que contenen l'episodi, el numeral setanta només concorda amb Bruni i Polibi.¹⁷ I al llarg del *Commento*, Bruni és un pilar important i una autoritat recurrent, i, en canvi, Polibi no apareix. Si Ilicino coneix el *De Primo bello Punico*, i si les referències a l'episodi de la primera guerra púnica són freqüents al llarg de tot el comentari, caldria veure aquí la decisió d'Alegre de traduir el text de Bruni? L'assimilació de Petrarca amb Livi, així com l'assimilació de Bruni amb l'historiador romà, poden reforçar la relació entre Bruni i Petrarca als ulls d'Alegre.

És precisament en relació a Leonardo Bruni que sembla haver-hi un altre punt en comú entre el *Commento* i Alegre. És la carta que Bruni adreça al poeta sicilià Marrasi Sícul (RESTA 1976: 144-148), on el florentí exposa la seva fascinació pel *Fedre* de Plató, que està traduït, sobretot pel fragment on poesia i amor són descrits com a actes de possessió divina, de furor.¹⁸ A Ilicino es llegeix (Venècia 1484, f. 34r):

Fu opinione degli antiqui, sicome nele tragedie et per Leonardo d'Arezo, huomo ai nostri tempi doctissimo si dimostra nella *Epistola a Marasio Siculo*, che amore fusse uno *furore divino* diviso da Cupido nelle menti degli homini, per le quale li innamorati le tanto perverse et intese operatione agitavano.

17. Alegre (II, XI): «Fforen en aquesta batalla cinquanta naus dels cartaginesos afonades, e preses setanta»; Polibi «καὶ πενήκοντα μὲν αὐτῶν ναῦς κατέδυσαν, ἑβδομήκοντα δ'ἔάλωσαν αὐτανδρῶν»; el resum de Florus no especifica xifres. Segons l'edició llatina del text de Bruni (Brèscia, 1498) són, respectivament, 48 naus enfonsades i 72 de capturades, tot i que a l'incunable italià de 1471, més proper a Alegre, aquestes xifres hi són arrodonides (Auct.= II.Q.vi.58, f. 113r): «In questa bataglia navi cinquanta di Carthaginesi fuorono affondate e rotte da Romani e settanta ne fuorono prese».

18. Carta datada a final dels anys vint (RESTA 1976: 148). Marrasi Sícul, la biografia del qual trobem a Vespasiano da Bisticci («Malraso siciliano»), és un poeta nascut a la ciutat siciliana de Noto al principi del segle xv. Després de viure a Florència, Pàdua, Ferrara i Nàpols vint anys, retorna a Sicília, viu entre Noto i Palerm, on desenvolupa tasques per al Comú fins a la seva mort el 1452 (RESTA 1976: 7-34). És força probable que Delà Mirambella conegués Marrasi, de qui amb tota seguretat degué conèixer els poemes, molt llegits al llarg del segle xv. Marrasi va mantenir correspondència poètica en llatí amb Bruni o el Panormita. Per Hankins (1990: 70) la carta és, de fet, una defensa del «“Platonic love” later in the century among the followers of Ficino».

Si es compara directament un fragment d'aquesta carta, no-més citada en el *Commento*, amb la *Passió* d'Alegre (BUV, BH, C.F./4, ff. a1 i ss):

Aquesta basta en mostrar-nos la prova de aquella meravella, qui par sobrenatura, transportant lo qui ama en la cosa amada, de manera que viu més en ella que no en si mateix, sens freturar de les necessitats que nodreixen lo viure.

Amantis animam in alieno corpore vitam ducere. Haec igitur vehemens occupatio animi atque correptio amor vocatur, divina quaedam alienatio ac velut sui ipsius oblivio et in id, cuius pulcritudinem admiramur, transfusio. (HANKINS 1990: I, 71)

Certament, el tema de la transportació de l'amant en l'amada és un tema recurrent en la poesia medieval i renaixentista (SERÉS 1996), però els dos fragments comparats són molt semblants. Si bé Alegre no fa referència explícita a l'*estat d'ànim diví* (*alieniatio divina*), s'hi refereix amb paraules com *sobrenatura*, *meravella*, que en un context religiós com la *Passió*, entronquen amb un misticisme amb el qual el concepte d'*alieniatio divina* està íntimament relacionat.

Per últim, tornant al *Sermó*, les fonts més citades per Illicino en el comentari al *Triomf de Cupido* són les *Metamorfosis*, Aristòtil o «el philòsoph» (tal com és definit també en el *Sermó*), l'*Antic Testament* i el primer llibre del *De Officiis* de Ciceró. Alegre construeix el *Sermó* basant-se en aquestes fonts.¹⁹ En l'inici del *Sermó*, en justificar l'«appetitus procreandi» de l'home, Alegre cita dues fonts de manera correlativa, el primer del *De Officiis* i Aristòtil. En el *Commento* se'ls cita també correlativament més d'una vegada, en referir-se precisament a la relació entre apetit sexual i raó (Venècia 1484, Houghton 4478, f. 32v):

19. També Moner o Diego de San Pedro recorren a Ciceró i Aristòtil (CATEDRA 1989: 164). Alegre, però, recorre també a Ovidi i a versos dels *Rerum vulgarium fragmenta* de Petrarca.

Scrive Cicerone et accomodatamente nel primo degli *Officii*, et Aristotile al fine del primo dela *Èthica*, che la natura de l'huomo secondo la sua perfectione e che la ragione signoregi et lo appetito obedisca.

L'ampliació d'aquestes relacions aportades entre el *Commento* d'Ilicino i l'obra d'Alegre, possible amb una anàlisi més profunda, permetria valorar en quina mesura l'obra del barceloní es pot articular sobretot a partir del comentari del sienès. Sembla una hipòtesi interessant, a la llum d'aquests exemples, de les dates per al *Commento* (1466-1471) i dels anys de les edicions prínceps d'altres incunables amb els quals Alegre treballa, com les *Metamorphoseos* i *La prima guerra púnica*.

3. ALEGRE I LES METAMORFOSIS MEDIEVALS

A banda de treballar amb el *Commento* d'Ilicino, Alegre ha treballat amb un comentari d'Ovidi per construir les seves *Al·legories* a les *Transformacions*. En aquesta traducció Alegre realitza una de les primeres defenses de la traducció de l'estil. Uns anys abans, el juny de 1472, ja en el seu prefaci de *La primera guerra púnica*, Alegre ha introduït el neologisme brunià *traducere*, mot que pretén recollir l'interès per la traducció de l'estil.²⁰ Les *Transformacions* estan seguides per les *Al·legories*, basades en les *Genealogiae* de Boccaccio, però, com veurem, potser també basades en les *Allegoriae* de Giovanni Del Virgilio, de les quals poden certament prendre el nom. Arran de les relacions entre comentari, traducció i obra pròpia en Alegre, l'anàlisi de les *Transformacions* és un exercici clau pendent en l'estudi de la seva producció. En aquesta direcció, un primer pas és provar de situar Alegre dins la tradició de l'Ovidi medieval, sobretot l'italià. És necessari establir la relació amb tots els textos baix-medievals d'Ovidi, des de

20. Vegeu els articles de Colón (2001) i Pujol (2002) per a més informació sobre la introducció del neologisme en català.

l'*Ovide moralisé*, als *recentiores* llatins del text d'Ovidi (la doble *editio princeps* és de 1471), pràcticament no col·locats en les edicions actuals d'Ovidi (MONCUNILL, en premsa), i l'adaptació llatina de Giovanni Del Virgilio o la italiana de Giovanni Bonsignori.

Quan, el 1494 Francesc Alegre edita les seves *Transformacions*, en l'*Epíleg* explica la història textual que sap de l'Ovidi medieval per justificar-se literàriament i demostrar que coneix i està superant les versions anteriors (DURAN & SOLERVICENS 1996: 39):

Bé és ver que en temps passat un Johan de Virgili, natural de Toscana, escriví en prosa llatina bé digne de aquell temps la substància de les *Transformacions* del poeta Ovidi; no he volgut dir la flor perquè, com comprendran los discrets legidors, és tal traducció composta de espines, dexant la multitud de odoríferes flors ab què lo nostre poeta orna lo seu scriure, ajustant lo dit toscà [=Del Virgilio] ab les faules de Ovidi trocejades moltes allegories segons sa fantasia. De aquest latí gros fon tret lo que és en toscà, i del toscà no sol lo castellà més uns quants llibres en català traduïts del toscà en temps passat per lo noble don Francesch de Pinós.²¹ Totes aquestes traduccions no són ignorades del meu traduidor [Alegre usa la figura del llibre parlant, iniciada per Ovidi], que ans que molts dels detractors sabessen confegir ne ajustar dos letres, les havia ja vistes.

A banda de l'explicació d'Alegre, la història textual d'aquests textos és com segueix. Hi ha, al principi, el resum de les *Metamorfosis* que Giovanni del Virgilio, professor de gramàtica i retòrica al *Studio di Bologna*, realitza al voltant de 1322 a partir d'unes lliçons sobre el text ovidià (la traducció en «latí gros», segons Alegre). Aquest resum és conegut amb el nom d'*Expositio*. A continuació de l'*Expositio*, Del Virgilio afegeix unes *Allegoriae* de tipus escolàstic que comenten els mites d'Ovidi, tal com fa Alegre. El conjunt del text de Del Virgilio té, per tant, dues parts, tot en prosa: l'*Expositio* o resum de les *Metamorfosis*, i les *Allegoriae* o comentari del text. Però a les *Allegoriae* hi ha els versos llatins d'Ovidi, com a pauta per situar l'explicació del comentari (GHISALBERTI 1933: 31). Per tant, Del Virgilio conté dues

21. Es desconeix l'autoria de la traducció castellana. La traducció catalana és la de Francesc Galceran de Pinós-Fenollet i de Mur (ca. 1417- ca. 1475), avui perduda.

vegades el text d'Ovidi en llatí, un resum d'estil simple en l'*Expositio* i els versos originals intercalats en les *Allegoriae*, les quals tenen, doncs, per si soles una disposició molt semblant a la que presenta el *Commento* d'Ilicino respecte els versos de Petrarca, en el seu cas. Mig segle després de Del Virgilio, el 1375-1377, Giovanni Bonsignori da Città di Castello tradueix en italià les dues parts de Del Virgilio, *Expositio* i *Allegoriae*, però distribueix el text de manera diferent: l'*Expositio* ocupa el lloc dels versos d'Ovidi en les *Allegoriae* (ARDISSINO 2001). D'aquesta manera, en la pràctica, Bonsignori elimina l'original llatí d'Ovidi. Aquest text de Bonsignori és «lo toscà», al qual es refereix Alegre al fragment damunt citat.

Com es llegeix, Alegre remunta la barreja d'*Expositio* i *Allegoriae* («trocejades moltes allegories») a Del Virgilio, no a Bonsignori, explicació que no encaixa amb la tradició textual coneguda d'aquests textos. Potser hi ha un còdex que s'escapa, potser un còdex llatí híbrid que conté les *Allegoriae* i l'*Expositio* en comptes del text d'Ovidi, i que podria ser el text usat per Bonsignori. Però, per què Alegre no dóna el nom del traductor italià, ni el del castellà, en un fragment on la seva defensa depèn de demostrar que coneix la feina de tots aquests traductors? Segurament, dóna els noms dels textos que coneix, o ha vist.²² I si només coneix o ha vist Del Virgilio i la traducció de Galceran de Pinós? D'entrada, més enllà de la dificultat d'intentar casar la filiació d'Alegre amb la tradició textual, cal tenir en compte que, en relació amb l'anàlisi de les *Transformacions*, traduïdes per Alegre del llatí però amb l'ajut de textos medievals, un primer pas és tenir clar què hi ha de Del Virgilio en el text de Bonsignori abans d'establir una relació Alegre-Bonsignori que en realitat podria remuntar-se a Alegre-Del Virgilio. I aquesta comparació entre l'*Expositio* llatina i el text italià només ha estat apuntada en uns pocs exemples per l'editora de Bonsignori (ARDISSINO 2001).

Per tant, una bona hipotesi de partida és plantejar que Alegre ha realitzat les seves *Transformacions*, fins i tot les *Allegories*, a partir d'un còdex de Del Virgilio amb l'original d'Ovidi, les *Allegoriae* i

22. Aquest fragment d'Alegre és l'única referència de l'època amb el nom de Del Virgilio com a original de la traducció italiana (GUTHMÜLLER 1997: 66).

l'*Expositio*, tot junt. L'*Expositio* és el referent en «latí gros» amb què Alegre compara la seva feina, amb l'original d'Ovidi. Alegre pot traduir les *Transformacions* i a partir de les *Allegoriae* pot estructurar, amb l'ajut de Boccaccio, les *Al·legories*. A més, l'*Expositio* li serveix en cas de dubte amb l'original.

El més prudent, en aquest punt de l'estudi de les *Transformacions*, és deixar el tema de l'original obert, a l'espera d'una anàlisi completa, sobretot tenint en compte que *Transformacions* i *Expositio* no han estat contrastades directament, i que els versos d'Ovidi «sono stati trasformati, a scopo didattico, in una semplice parafrasi latina in prosa» per Del Virgilio (GUTHMÜLLER 1997: 87). El punt important és considerar si els exemples de les *Transformacions* que la crítica ha remuntat a Bonsignori, no podrien sinó remuntar-se al text de Del Virgilio.²³ Només a tall d'exemple, l'explicació etimològica del mot *Transformació* en el pròleg d'Alegre, que jo mateix vaig apuntar (BESCÓS 2011:262) com a procedent de Bonsignori (ARDISSINO 2001:16), però que també pot remuntar-se al llatí de Del Virgilio (GHISALBERTI 1933: 19):

23. En relació a Bonsignori, Guthmüller (1997) l'anota com una de les versions d'Ovidi més llegides durant l'últim quart del segle XV i principi del XVI; per contra, escriu que el text de Del Virgilio va circular poc. També anota una primera traducció italiana d'Ovidi a partir del llatí, feta per Arrigo Simintendi da Prato (1330), a la qual no es refereix Alegre, qui esmenta unes *Allegoriae*, no contingudes en el text de Da Prato. Alcina sosté que Alegre «bebe de forma discreta però cierta de la traducció italiana de las *Metamorfosis* de Giovanni Bonsignori», i aporta un parell d'exemples, els versos I.7 i I.10-11, comparant-los amb Ovidi (ALCINA 1998). Alcina (1998, n. 10) afegeix sobre la versió de Bonsignori i Alegre que «es razonable pensar que la tuvo presente al realizar su versión». El seu primer exemple (v.7) sembla d'origen força clar en Bonsignori, però en el v.11, Alegre tradueix un «nova» que no és present en Bonsignori, i que es remunta a Ovidi (BESCÓS 2011: 264). El primer exemple, doncs, pot estar tret de Del Virgilio. També en el *Diccionari de la Traducció Catalana* (BACARDÍ & GODAYOL 2011: 33), entrada d'Alegre, s'indica que «segueix de prop el text llatí però que també té en compte la versió italiana en prosa de Giovanni Bonsignori». El treball de Moncunill (en premsa) apunta que també altres textos podrien ser tinguts en compte en relació a les *Transformacions*.

‘Metamorphoseos’ sia nom grech compost de ‘meta’, qui vol dir ‘post’ e de ‘morphosi’, que vol dir ‘forma’. Quasi que vulla dir: après de haver tractat de l’èsser primer dels cossos, tractar en aquells inducció de nova forma, qui, a propi parlar, és ‘Transfformació’. E per açò, traduït lo títol, del present diu Ovidi ‘De transfformacions’.

Metamorphoseos è nomo greco e dicese da ‘meta’, che ène nome greco e vene a dire in gramatica latina ‘trans’, e ‘morphoseos’ è ancora vocabulo greco e vene a dire in gramatica ‘motato’; e così revelle in tutto ‘Transmutazione’. Ora veniamo a la divisione del libro.

‘Metamorphoseos’ est nomen grecum et dicitur a ‘metha’, quod est ‘de’ et ‘morphoseos’ i. ‘transmutationis’. Nam hec morphosis, huius morphosis vel morphoseos genitivus grecus. Inde Methamorphoseos i. Detransmutationis [...] Vel aliter ‘metha’ idem est quod ‘trans’, ‘morphoseos’ i. ‘mutationis’, inde ‘Methamorfoseos’ i. ‘transmutationis’ liber primus incipit. Et sic apparet libri titulus.

En conclusió cal introduir en la comparació el text de Del Virgilio. El llibre I podria ser útil en aquesta distinció, perquè Bonsignori no el tradueix de Del Virgilio, sinó que comença a traduir les *Metamorfosis* de l’original ovidià, i només a partir del llibre II decideix recórrer a Del Virgilio (ARDISSINO 2001:XIII i GUTHMÜLLER 1997:71). Per tant, en el llibre I Bonsignori no depèn de Del Virgilio i sembla un bon lloc per comparar Bonsignori i Alegre en relació al bolonyès. A la resta, la dependència de Bonsignori de Del Virgilio fa més difícil destriar-los. A la taula 1 (I, 1-75) es pot veure com en el principi d’aquest primer llibre, curiosament no hi ha punts de contacte entre Alegre i Bonsignori. Això pot fer-nos concloure que Alegre tradueix pel seu compte, però, en tot cas, reforça la necessitat d’una comparació directa entre Alegre i Del Virgilio.²⁴

24. En el llibre II, en els capítols de Faetó (v. 1 a 50; *Transf.* XIIc) i d’Aglauros (v. 708 a 780; *Transf.* XXa), Alegre es manté proper a Ovidi, igual que en el llibre III, capítols de Cadme i Àcteon (v. 1 a 25; *Transf.* XXIIb), Àcteon devorat pels seus gossos (v. 131 a 253; *Transf.* XXIIIc) i en el diàleg de Narcís i Eco (v. 359 a 401; *Transf.* XXVc), on Bonsignori no és capaç de reproduir el joc entre les paraules de Narcís i les respostes d’Eco, i Alegre, en canvi, sí. I la tònica sembla mantenir-se en el llibre V, almenys en el capítol de Ceres i Prospèrpina (v. 438 a 480; *Transf.* XXXXVa), tot i que

Taula 1

ALEGRE	BONSIGNORI	OVIDI
Car abans que fos mar, terra, ne lo cel totes les coses ombrant (f. IIIa)	Prima che fosse mare, terra o cielo (101)	quod tegit omnia caelum (v. 5)
ne la luna crexent reomplia los nouells corns (f. IIIa)	né la luna crescendo rempiva le sue corna (102)	Nec noua crescendo reparabat cornua Phoebe (v. 11)
la terra egualada ab sos pesos no penjava en lo ayre entorn della. (f. IIIa)	né la terra non pendea ne l'aire (102)	Nec circumfuso pendeat in aere tellus / Ponderibus librata suis. (v. 12 i 13)
Ne la mar encara estenia los seus larchs braços en los marges de la terra	né'l mare non stendea le braccia sue dintorno (102)	nec braccia longo ²⁵ margine terrarum porrexerat Amphitrite (v. 13 i 14)
Assignant a la igneha virtut qui és sens pes lo concavat cel (f. IIIb)	E puse'l fuoco nella parte de sopra e l'aire puse appresso a esso (102)	igne a convexi vis et sine pondere caeli / emicuit (v. 26 i 27)
Aquell fabricador del mon no consent lo ayre passejar a lur plaer (f. IIIb)	Ordenò ancora Dio che alli venti non fosse licito andare onde che a lloro piaceva (103)	His quoque non passim mundi fabricator habendum / aera permisit (v. 57 i 58)
Tramès Euro en los regnes de Pèrcia, senyorejats per Nabateu , en qui lo sol los primers raigs escampa (f. IIIb)	Mandò Euro alle parti orientali (102)	Eurus ad Auroram Nabataeaeque regna recessit / Persidaeque et radiis iuga subdita matutinis (v. 61 i 62)

en aquest fragment hi ha una semblança entre Alegre i Bonsignori - Del Virgilio, quan Ceres llença «a la cara» del fill de la vella la polenta que aquesta li ha donat. Cap a la fi del llibre, la relació d'Alegre amb el text de Bonsignori - Del Virgilio es mostra més evident. El mateix trobem al llibre tretzè, en el capítol d'Eneas a Sicília (v. 705 a 729; *Transf. CXIIIa-b*), on Alegre segueix Ovidi, però la descripció de Sicília sembla basar-se en textos medievals de les *Metamorfosis*.

Assignant a Zèfiro aquella part qui poch sent de la calor del sol en les hores estremes (f. IIIc)	E Zeffiro ne l'occidentale (102)	vesper et occiduo quae litora sole tepescunt, / proxima sunt Zephyro (vv. 63 i 64)
Boreas cruel invadí part del Septemtrió (f. IIIc)	E la Borrea nel Settendrone (102)	Scythiam septemque triones / horrifer invasit Boreas ; contraria tellus (vv. 64 i 65)
E lo Auste ab espessos nuus sovint mulla la terra a Bòreas contrària (f. IIIc)	E l'Austro piovoso mandò del Mezzodi (102)	nubibus adsiduis pluviaque madescit ab Austro. (v. 66)
Poçà lo líquit foch afreturant del pes de l'ayre, e sens negun vestigi defesa tarrena (f. IIIb)	<i>om.</i>	haec super inposuit liquidum et gravitate carentem / aethera nec quicquam terrenae faecis habentem. (vv. 67 i 68)
E ja havia de tal manera compartides ab certs límits totes les coses, quant les steles, qui gran temps sots aquella massa se éran amagades, començaren a reluir per tot lo cel. (f. IIIb)	Composte quasi le sopradette cose, fece ed ordenò le stelle e pusele in cielo e cominciaro a risplendere per tutto el mondo. (104) ²⁶	Vix ita limitibus dissaepserat omnia certis, / cum, quae pressa diu fuerant caligine caeca, / sidera coeperunt toto effervescere caelo; (69, 70 i 71)

25. Seguint la forma en acusatiu plural neutre *longa*, concordant amb *bracchia*, en comptes de l'adjectiu en ablatiu masculí *longo* concordat amb *marginè*.

26. Vegeu Gènesi I,16, potser la font de Bonsignori (ARDISSINO 2001: 137).

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ FUSTER (1923): Marian Aguiló Fuster, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474-1860*, Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.
- ALCINA (1998): Juan Francisco Alcina Rovira, «El poeta como dios: la poética de Landino en España (de Francesc Alegre a Alfonso de Carvallo)», *Salina* 12, 40-49.
- ALEGRE (1488): Francesc Alegre, *La passió de Jesucrist*, BUV, incunable BH C.F./4.
- (1494): Francesc Alegre, *Transformacions*, BC, incunable 11-VII-16, Barcelona: Pere Miquel.
- (1910a): Francesc Alegre, *Somni de Francesch Alegre*, Barcelona: Nova Biblioteca Catalana.
- (1910b): Francesc Alegre, *Rahonament entre Francesch Alegre y Sperança*, Barcelona: Nova Biblioteca Catalana.
- ARDISSINO (2001): Giovanni Bonisgnori da città di Castello, *Ovidio Metamorphoseos Vulgare*, Bolonya: Commissione per i testi di lingua; «Collezione di opere inedite o rare», 157.
- BESCÓS (2011): Pere Bescós Prat, *Francesc Alegre: La primera guerra púnica, 1472: estudi i edició crítica*, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra. [tesi doctoral]
- (2013): Pere Bescós Prat, «Los cavallers a fealtat covida»: *fortitudo* i *sapientia* cavalleresques en la traducció del *De bello púnico* de Francesc Alegre (1472)», *Els Marges* 101, 10-30.
- BILLANOVICH (1951): Giuseppe Billanovich: «Petrarch and the textual tradition of Livy», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 3/4, 137-208.
- BOCCACCIO (2011): Giovanni Boccaccio: *Genealogy of the Pagan gods*, Harvard University Press.
- BORGES (1952): Jorge Luis Borges, «El espejo de los enigmas», dins *Otras inquisiciones, 1938-1952*, Buenos Aires: Sur.
- CÁTEDRA (1989): Pedro Manuel Cátedra García, *Amor y pedagogía en la Edad Media. Estudios de doctrina amorosa y práctica literaria*, Salamanca: Universidad de Salamanca.
- COLÓN (2001): Germà Colón, «Traduir y traducció en catalán, con una ojeada a los romances vecinos», dins T. Martínez Romero & R. Recio (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, (Castelló: Universitat Jaume I), ps. 153-171.
- CRACOLICI (2009): Stefano Cracolici: «L'etopea di Ginevra o il "Somnium" di Bernardo Illicino», dins *La letteratura a Siena nel Quattrocento*, Pisa: Curial-PAM.

- BACARDÍ & GODAYOL (2011): Monserrat Bacardí & Pilar Godayol (dir.), *Diccionari de la traducció Catalana*, Vic: Eumo, Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Universitat Jaume I, Universitat de Vic.
- DURAN & SOLERVICENS (1996): Eulàlia Duran Grau & Josep Solervicens Bo, *Renaixement a la carta*, Barcelona-Vic: Universitat de Barcelona-Eumo.
- FAULHABER (1983): Charles Faulhaber, *Medieval manuscripts in the Library of the Hispanic Society of America: Religious, legal, scientific, historical, and literary manuscripts*, Nova York: Hispanic Society of America.
- FOLENA (1994): Gianfranco Folena: *Volgarizzare e tradurre*, Torí: Einaudi, «Saggi Brevi».
- FRANCALANCI (2008): Leonardo Franalanci, «La traduzione catalana del commento di Bernardo Ilicino ai *Triumph* del Petrarca: alcune novità a proposito del modello italiano», *Quaderns d'Italià* 13, 113-126.
- GHISALBERTI (1933): Fausto Ghisalberti, *Giovanni del Virgilio espositore delle «Metamorfosi»*, Florència: Leo S. Olschki.
- GUTHMÜLLER (1997): Bodo Guthmüller, *Mito, Poesia, Arte*, Roma: Bulzoni.
- HANKINS (1990): James Hankins, *Plato in the Italian Renaissance*, Leiden-Nova York: E. J. Brill.
- (1997): James Hankins, *Repertorium Brunianum. A critical guide to the writings of Leonardo Bruni*, Roma: Istituto storico italiano per il medioevo.
- ILICINO (1484): Bernardo Ilicino, *Commento ai Trionfi*, Venècia: Petrus de Plasiis Cremonensis. [còpia consultada: Houghton Library, Inc 4478 (21.1)].
- KRISTELLER (1965-1997): Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum: a finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries*, Londres-Leiden: Warburg Institute-Brill.
- LOBIES (1973-): Jean Pierre Lobies i François-Pierre Lobies, *IBN: Index bibliographicus notorum hominum*, Osnabrück: Biblio Verlag.
- MONCUNILL (premsa): Noemí Moncunill Martí, «Las *Metamorfosis* de Ovidio traducidas por Francesc Alegre (1494): algunas observaciones sobre la problemática de las fuentes», *Del latín a las lenguas romances: lengua entre lenguas, cultura entre culturas. Actas del VII Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos*, Toledo, 2012.
- OVIDI (1914): Publius Ovidius Naso, *Metamorphoseon libri XV*, Berlín: Weidmann.
- PUJOL (2002): Josep Pujol, «Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle xv», *Quaderns. Revista de traducció* 7, 9-32.

- QUER (1988): Pere Quer i Aiguadé, *Estudi sobre Francesc Alegre: Dues obres inèdites, el Sermó de Amor i la Passió de Jesucrist*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [treball de tercer cicle]
- RAMAT-BEZZOLA (1957): Raffaello Ramat (ed.), Francesco Petrarca, *Rime e Trionfi*, Milà: Rizzoli.
- RECIO (2009): Roxana recio, *Los Trionfi de Petrarca comentados en Catalán: una edición de los manuscritos 534 de la Biblioteca Nacional de París y del Ateneu de Barcelona*, Carolina del Nord: Chapel Hill.
- RESTA (1976): Johannis Marrasius, *Angelinetum et carmina varia*, Gianvito Resta (ed.), Palerm: Centro di studi filologici e linguistici siciliani.
- SERÉS (1996): Guillermo Serés, *La transformación de los amantes: imágenes del amor de la Antigüedad al Siglo de Oro*, Barcelona: Crítica.
- TORRÓ (1992): Jaume Torró Torrent, «El ms. 151 de la Biblioteca Universitaria de Barcelona (Jardinet de Orats). Descripción i estudi codicològic», *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval* 6/1, ps. 1-55.
- (1994): Jaume Torró Torrent, «“Officium poetae est fingere”: Francesc Alegre i la *Faula de Neptuno i Dyana*», dins *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona-Montserrat: Curial-PAM.
- TORROELLA (2011): Pere Torroella, *Obra completa*, Barcelona: Barcino; «Els nostres clàssics B» 31 i 32. 2 vol.